

ność rozwoju położonego nad Dunajem miasta, znajdującego się w zasięgu oddziaływania kilku kultur; możliwość szczególnie cenną dla polskiego czytelnika, dla którego słowacka stolica pozostaje wciąż przestrzenią niedostatecznie poznaną.

Grzegorz Gąsior

Asta Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius 2012, 408 s.

Pierestrojka w Litewskiej SRR stała się impulsem do krytycznej analizy wydarzeń historycznych od podpisania paktu Ribbentrop – Mołotow (uznanego jako przełomowy dla dalszych losów Europy Środkowo-Wschodniej). Zadania tego podjęło się młode pokolenie litewskich historyków. Ogłoszenie przez Litwę niepodległości 11 marca 1990 roku, a następnie faktyczne jej odzyskanie w wyniku rozpadu ZSRR, umożliwiło otwarcie archiwów, a tym samym studia nad dokumentami zarówno z okresu międzywojnia, jak i z lat 1940–1944, oraz nad powojennymi zespołami akt LSRR. Udostępnienie zastrzeżonych dotychczas dokumentów zaowocowało cennymi monografiami. Jeśli chodzi o prace obejmujące tematyką dzieje Republiki Litewskiej w latach 1918–1940¹, można tu wymienić chociażby takie książki: Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius 1996; Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius 2012; relacje polsko-litewskie: Gintautas Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius 2006 czy praca zbiorowa: *Suvalkų sutartis. Faktai ir interpretacijos*, red. Česlovas Laurinavičius, Jan Jerzy Milewski, Vilnius 2012; relacje litewsko-łotewskie: Zenonas Butkus, *Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius 1993, relacje litewsko-czechosłowackie: Dalia Bukelevičiūtė, *Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišalių santykių dinamika 1918–1939 metais*, Vilnius 2010; zbiory publikowanych

---

¹ Autorka recenzji skupia się na publikacjach dotyczących tego okresu, gdyż zagadnienia omawiane w książce Asty Petraitytė-Briedienė odnoszą się w dużej części do polityków litewskich dwudziestolecia międzywojennego.

dokumentów w serii: „Lietuvos užsienio politikos dokumentai (1918–1940 metai)”². Na uwagę zasługuje również praca zbiorowa, przedstawiająca biografie ministrów spraw zagranicznych Litwy w latach 1918–1940: *Lietuvos Užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas 1999, czy historia dyplomacji litewskiej: Vytautas Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, Vilnius 2007, a także interesująca monografia, przedstawiająca ostatnie lata przedwojennej Republiki Litewskiej: Algimantas Kasparavičius, *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*, Vilnius 2010.

Monografia Asty Petraitytė-Briedienė wpisuje się zarówno w nurt prac podejmujących tematykę okresu międzywojennego, jak i ukazujących pośrednio losy emigracji litewskiej po II wojnie światowej. Książka jest oparta na biografii dyplomaty, ministra spraw zagranicznych Litwy w latach 1934–1938, a po aneksji Litwy przez ZSRR – szefa litewskiej służby dyplomatycznej na emigracji, Stasysa Lozoraitisa. Autorka w zdecydowanej części podejmuje wątek powojenny, jednak w związku z działalnością opisywanej postaci (i odwołaniami do przedwojennej Republiki Litewskiej) oraz jej relacjami z konkretnymi przedwojennymi dyplomatami litewskimi w taki czy inny sposób odnosi się do litewskiego międzywojnia.

Książka składa się z siedmiu rozdziałów. W rozdziale I: *Nepriklausomės metai: aplinka ir karjera (Okres niepodległości: otoczenie i kariera)*, autorka krótko nakreśla drogę awansu w służbie dyplomatycznej Lozoraitisa. Zwraca uwagę, że po uzyskaniu przez Litwę niepodległości po I wojnie światowej skład personalny litewskiego MSZ cechowała duża różnorodność: od sygnatariuszy Aktu Niepodległości Litwy (Petras Klimas, Jurgis Šaulys), poprzez poetów (Oskaras Milašius, Jurgis Baltrušaitis), pisarzy (Jurgis Savickis, Ignas Šeinius), inżynierów (Ernestas Galvanauskas) czy pełniących służbę wojskową (Povilas Žadeikis, Kazys Škirpa, Juozas Urbšys), po filozofów, historyków, ekonomistów, lekarzy, matematyków³. W późniejszych latach młode pokolenie litewskich dyplomatów posiadało wykształcenie z zakresu prawa międzynarodowego i stosunków politycznych. Asta Petraitytė-Briedienė na wstępie podkreśla, że Stasys Lozoraitis

---

² „Lietuvos užsienio politikos dokumentai (1918–1940 metai)” wydawany jest jako seria podejmująca różne zagadnienia, np. tematykę stosunków litewsko-łotewsko-estońskich: *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*, Z. Butkus (oprac.), Vilnius 2008.

³ A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius 2012, s. 33.

należał do najbardziej znanych litewskich dyplomatów XX wieku i uznawany był za zwolennika tzw. szlachetnej dyplomacji. Urodził się 5 września 1898 roku w Kownie, w rodzinie działacza litewskiego, prawnika Motiejusa Lozoraitisa i Mariji Jaroševičiūtė-Lozoraitienė, pochodzącej ze szlacheckiego rodu z Suwalszczyzny, jednak – co zaznacza autorka – znającej język litewski. Pierwsze cztery klasy szkoły ukończył w Kownie, a następnie, w okresie I wojny światowej, kontynuował naukę w Woroneżu. Po zakończeniu wojny powrócił na Litwę i rozpoczął pracę w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, aby po roku przenieść się do Kancelarii Rady Ministrów. W 1923 roku podjął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, co stało się początkiem jego błyskotliwej kariery – w niedługim czasie po zatrudnieniu został drugim sekretarzem poselstwa litewskiego w Berlinie, gdzie pracował do 1929 roku (w tym czasie był słuchaczem uniwersytetu w Berlinie). W tym samym roku został skierowany na stanowisko radcy w poselstwie litewskim przy Stolicy Apostolskiej. Trzy lata później powrócił na Litwę i kontynuował pracę w MSZ jako dyrektor Departamentu Politycznego. W 1934 roku prezydent Antanas Smetona podjął decyzję wyboru wówczas młodego dyplomaty na stanowisko ministra spraw zagranicznych Litwy. Jedną z przyczyn takiej decyzji, co podkreśla autorka książki, był fakt, że Lozoraitis jako jeden z nielicznych dyplomatów litewskich nie prezentował postawy antypolskiej⁴. Praca na tak odpowiedzialnym stanowisku w trudnym politycznie okresie cechowała się intensywnością podejmowania konkretnych działań przez Litwę na arenie międzynarodowej. Można tu wymienić podpisanie w Genewie układu z Łotwą i Estonią o utworzeniu Ententy Bałtyckiej, nieformalne rozmowy pomiędzy przedstawicielami Polski i Litwy, jak i oficjalne wizyty w krajach Europy Zachodniej, ZSRR czy w Skandynawii.

Co zauważa autorka, Lozoraitis potrafił obiektywnie ocenić sytuację geopolityczną Litwy, dostrzegając realne możliwości państwa w kwestii zabezpieczenia Kłajpedy przed roszczeniami niemieckimi czy odzyskania Wilna. Uznaje się go za ministra, który wybrał nowy kierunek polityki litewskiej, określaną w historiografii litewskiej hasłem: „Niepodległość ważniejsza niż Wilno”.

---

⁴ Ibidem, s. 40.

Na opinię przychylnego Polsce dyplomaty Stasys Lozoraitis zasłużył sobie też w polskiej historiografii. Znamca stosunków polsko-litewskich okresu międzywojennego, Piotr Łossowski, odnosząc się do wyboru nowego ministra litewskiego MSZ, pisze:

O ile Dovas Zaunius [wcześniejszy minister spraw zagranicznych Litwy – dop. J.K.] był postrzegany za germanofila, o tyle Lozoraitis był postrzegany jako człowiek bardziej otwarty na sprawy stosunków z Polakami. To z nim właśnie, jeszcze jako dyrektorem Departamentu Politycznego MSZ, Tadeusz Katelbach najczęściej utrzymywał kontakty⁵.

Pomimo takiej linii politycznej w momencie wystosowania przez Polskę ultimatum 17 marca 1938 roku, dotyczącego nawiązania stosunków dyplomatycznych, Lozoraitis podał się do dymisji. Dymisja początkowo nie została przyjęta przez prezydenta Smetonę. Faktycznie wycofał się z pełnionej funkcji dopiero 6 grudnia 1938 roku, aby od lutego 1939 roku kierować poselstwem litewskim we Włoszech.

A. Petraitytė-Briedienė zwraca uwagę, że Lozoraitis pozostał we Włoszech, pełniąc obowiązki nadzwyczajnego wysłannika z upoważnienia ministra litewskiego MSZ, aż do zamknięcia poselstwa w wyniku aneksji Litwy przez Związek Radziecki (do zamknięcia doszło 26 sierpnia 1940 roku). Po zajęciu budynków przez funkcjonariuszy radzieckich wraz z rodziną schronił się w poselstwie litewskim przy Stolicy Apostolskiej. Nie dane mu było powrócić na Litwę, a nowa władza w LSRR pozbawiła go obywatelstwa i skonfiskowała majątek⁶. Na tych wydarzeniach autorka kończy I rozdział.

Wydaje się, że podejmowanie funkcji reprezentacyjnych przez litewskiego funkcjonariusza na placówce zagranicznej wraz z zakończeniem bytu niepodległego państwa zostało nieodwołalnie przerwane. Jednak w przypadku Lozoraitisa tak się nie stało; co więcej – na mocy decyzji podjętej przed aneksją przez władze Litwy miał stać się najważniejszą postacią litewskiej sceny politycznej na emigracji, co ukażą kolejne rozdziały książki.

⁵ P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1997, s. 255.

⁶ A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės...*, op. cit., s. 42.

Rozdział II: *Lozoraičio veikla antrojo pasaulio karo metais (Działalność Lozoraitisa w okresie II wojny światowej)*, rozpoczyna się od opisu aneksji Litwy przez ZSRR. Autorka zwraca uwagę, że w pierwszych dniach po inwazji, po 15 czerwca 1940 roku, nie wszyscy spośród społeczeństwa litewskiego postrzegali wydarzenia, które działy się na Litwie, jako upadek państwa, dostrzegając w nich jedynie zmianę rządu i ustroju. A. Petraitytė-Briedienė powołuje się na wspomnienia syna Stasysa Lozoraitysa – Kazysa Lozoraitisa, według którego ojciec doskonale rozumiał tragiczne położenie, w jakim znalazło się jego państwo. Miała o tym świadczyć prośba, jaką wystosował do ministra spraw zagranicznych Juozasa Urbšysa na jesieni 1939 roku, dotycząca możliwości odbycia spotkania i przygotowania memorandum w sprawie ewentualnej agresji radzieckiej. Do spotkania takiego doszło w Paryżu 29 listopada 1939 roku. Poza Lozoraitisem uczestniczył w nim poseł litewski w Wielkiej Brytanii Bronius K. Balutis i poseł litewski we Francji Petras Klimas. Przygotowane memorandum, które stało się smutnym scenariuszem przyszłych losów Litwy, Lozoraitis osobiście zawiózł do Kowna. Dokument ten nie wywołał jednak w litewskim rządzie spodziewanej refleksji⁷.

Wraz z utratą niepodległości, decyzją Juozasa Urbšysa, Lozoraitis stał się szefem Litewskiej Służby Dyplomatycznej (*Lietuvos Diplomatinė Tarnyba – LDT*)⁸, co z jednej strony wpłynęło na wzrost jego aktywności na arenie międzynarodowej, z drugiej zaś doprowadziło do konfliktów z częścią dyplomatów litewskich, podważających jego kompetencje do pełnienia takiej funkcji. Nie powiodły się próby utworzenia rządu emigracyjnego, co było dążeniem zarówno Lozoraitisa, jak i współpracujących z nim dyplomatów. Co więcej – w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944) w Kownie w 1943 roku została utworzona litewska organizacja o charakterze niepodległościowym (*Vyriausiasis Lietuvos Išsilaisvinimo Komitetas – VLIK*; pol. Najwyższy Komitet Wyzwolenia Litwy). Komitet stał się najbardziej wpływową organizacją, skupiającą różne środowiska polityczne, i co najistotniejsze – działającą na obszarze Litwy.

Lozoraitis nie cieszył się popularnością wśród większości litewskiej emigracji politycznej z powodu braku oświadczenia krytycznie oceniają-

---

⁷ Ibidem, s. 47.

⁸ Zastępcami S. Lozoraitisa byli Petras Klimas i Jurgis Šaulys.

cego autorytarne rządy prezydenta Smetony. Autorka książki uważa, że powodem tego było nie tyle poparcie dla linii politycznej lat 1926–1940, ile obawa, że krytyka stałaby się narzędziem propagandowym dla Związku Radzieckiego, służącym do skuteczniejszego wprowadzania własnej polityki w LSRR⁹.

W jednym z podrozdziałów przedstawiony został problem tzw. Aktów kibarckich (lit. Kybartų aktai), dokumentów podpisanych w Bernie 23 listopada 1940 roku, z datą wsteczną 15 czerwca 1940 roku, przez prezydenta Smetonę, który, opierając się na litewskiej Konstytucji z 1938 roku, odwoływał z funkcji premiera Antanasa Merkysa, nominując na nowego premiera i zastępcę prezydenta Litwy Stasysa Lozoraitisa¹⁰. Dokumenty te, choć miały wzmocnić pozycję Lozoraitisa (sprawował on jeszcze nadaną wcześniej funkcję ministra spraw zagranicznych), nie przyczyniły się do osiągnięcia tego celu. A. Petraitytė-Briedienė skłania się ku temu, że przez ich odbiorców traktowane były raczej jako mogące dopiero w przyszłości – gdy Litwa odzyska wolność – nabrać znaczenia. Mimo to Lozoraitis traktował je jako potwierdzające ciągłość państwowości¹¹.

W rozdziale III: *Lietuvos Diplomatinė Tarnyba išėivijoje (Litewska Służba Dyplomatyczna na uchodźstwie)*, autorka zwraca uwagę na chęć niesienia pomocy ze strony Lozoraitisa litewskim naukowcom i studentom przebywającym w Rzymie oraz dyplomatom litewskim, zarówno tym, którzy pozostali na Zachodzie, jak i tym, którzy powrócili na Litwę i byli represjonowani przez władze radzieckie (pomoc dotyczyła wsparcia finansowego i dostarczania w miarę potrzeb konkretnych produktów, np. leków dla P. Klimasa, który powrócił z łagru do LSRR, czy książek dla J. Urbšysa)¹².

Rozdział IV: *Lietuvos Diplomatinės Tarnybos šefas (Szef Litewskiej Służby Dyplomatycznej)*, porusza niezwykle istotną kwestię podstaw prawnych, niejednokrotnie podważanych przez oponentów, uprawniających Lozoraitisa do bycia dyplomatą posiadającym szerokie kompetencje. Pojawia się też wątek zakresu tych kompetencji. Chodzi o zaszyfrowany telegram nr 288, wysłany przez J. Urbšysa do wszystkich poselstw litewskich 1 czerwca 1940 roku (a więc dwa tygodnie przed aneksją), powołujący,

⁹ A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės...*, s. 73.

¹⁰ Ibidem, s. 93.

¹¹ Ibidem, s. 105.

¹² Ibidem, s. 116–117.

w razie zagrożenia ze strony ZSRR, S. Lozoraitisa na ministra spraw zagranicznych (jednak w swoich wspomnieniach Juozas Urbšys nie wzmiankuje o przesłaniu telegramu nr 288)¹³. Autorka próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego wybór miał w tamtym czasie paść właśnie na Lozoraitisa, a nie na Petrasa Klimasa czy posła litewskiego w Szwajcarii Jurgisa Šaulysa, którzy wspólnie ze Smetoną byli sygnatariuszami Aktu Niepodległości Litwy (z 16 lutego 1918 roku). Syn Lozoraitisa uznaje za niezrozumiałe, że kandydatura jego ojca nie została oficjalnie zaproponowana przez ministra Urbšysa¹⁴.

Rozdział V: *Roma – Vašingtonas – Paryžius – Roma (Rzym – Waszyngton – Paryż – Rzym)*, ukazuje miejsca pobytu Lozoraitisa. W pierwszej części autorka wspomina o staraniach, jakie podjął Lozoraitis w celu objęcia w 1957 roku poselstwa w Stanach Zjednoczonych po śmierci Povilasa Žadeikisa – ostatniego posła Republiki Litewskiej w USA. Dążenia te zakończyły się fiaskiem, a powodem był brak poparcia wśród diaspory litewskiej i ciężąca na Lozoraitisie, zdaniem autorki, etykieta „narodowca” czy „smetonowca”. Oprócz tych przyczyn A. Petraitytė-Briedienė uważa, że osoba bohatera jej monografii byłaby znacznie bardziej zauważalna w USA niż w Europie Zachodniej – stąd obawy amerykańskie, aby w czasie zimnej wojny unikać prowokowania ZSRR¹⁵. Na początku lat sześćdziesiątych Lozoraitis objął placówkę w Paryżu, jednak tutaj zaczęły pojawiać się napięcia i nieporozumienia pomiędzy nim a częścią litewskiego personelu, które doprowadziły do opuszczenia przez niego Francji.

W obszernym rozdziale VI: *S. Lozoraičio santykiai su išeivijos politinėmis grupėmis (Kontakty S. Lozoraitisa z grupami politycznymi na uchodźstwie)*, autorka ukazuje przebieg bezpośrednich spotkań, jak i kontaktów listowych pomiędzy szefem litewskiej dyplomacji a wspomnianym wcześniej Najwyższym Komitetem Wyzwolenia Litwy (VLIK) i jego przewodniczącym ks. Mykolasem Krupavičiusem. A. Petraitytė-Briedienė, powołując się na źródła, zwraca uwagę, że podstawową przyczyną konfliktów na tej linii był fakt, że VLIK był organizacją o charakterze społecznym – i taką rolę widział w niej Lozoraitis, natomiast jej celem było uzyskanie statusu

---

¹³ Ibidem, s. 143.

¹⁴ Ibidem, s. 145.

¹⁵ Ibidem, s. 181–182.

rządu na uchodźstwie – tym samym podważała kompetencje Lozoraitisa¹⁶. Kolejna różnica polegała na powoływaniu się przez VLIK na litewską Konstytucję z 1922 roku, tymczasem szef Litewskiej Służby Dyplomatycznej (jak i cały jej personel) uznawał za prawomocną Konstytucję z 1938 roku. Przytoczone są także określenia, jakimi oponenci z VLIK (przedstawiciele partii: chadeckiej, chłopskiej i socjaldemokracji) nazywali Lozoraitisa: „Polak”, „tautininkas” (narodowiec – dop. J.K.), „sme-tonowiec”, „liberał”¹⁷ („wina” bycia „propolskim” obciążała go od czasów międzywojennych). Autorka nadmienia także, że w okresie powojennym dochodziło do spotkań nieformalnych Lozoraitisa z przedstawicielami polskiego rządu na uchodźstwie. Przytacza jako przykłady spotkanie w lecie 1954 roku z premierem Stanisławem Catem-Mackiewiczem¹⁸ oraz z prezydentem Augustem Zaleskim czy spotkanie z gen. Andersem.

W ostatnim, VII rozdziale: *Tarp oficialumo ir privatumo (Między działalnością oficjalną a prywatną)*, ukazana została postawa Lozoraitisa jako idealisty-patrioty, widoczna w jego korespondencji, mowach okolicznościowych (np. w rocznice uzyskania niepodległości przez Litwę), wywiadach dla emigracyjnej prasy litewskiej, a także angielskiej, włoskiej czy polskiej. Autorka podkreśla jego apele o jedność wśród Litwinów jako sposób dążenia do niepodległości. Odwoływał się do historii litewskiego odrodzenia narodowego w XIX wieku, do postaw działaczy litewskich tamtego okresu¹⁹.

Monografia podparta jest bogatą treścią bibliograficzną, na którą składają się liczne źródła archiwalne, wywiady, litewska prasa emigracyjna, opublikowane źródła oraz ponad dwieście różnorodnych opracowań.

Szkoda, że autorka, wspominając kilkakrotnie zarzucaną Lozoraitisowi przez przeciwników „propolskość”, nie skorzystała z żadnych polskich źródeł (np. zespołów akt przedwojennego polskiego MSZ czy rządu na emigracji lub chociażby polskich opracowań), aby ukazać tę kwestię „z polskiej strony”. Może nadal żywe pozostają słowa przedwojennego badacza stosunków polsko-litewskich Władysława Wielhorskiego:

¹⁶ Ibidem, s. 218–219.

¹⁷ Ibidem, s. 286.

¹⁸ S. Cat-Mackiewicz i J. Mackiewicz byli kuzynami żony S. Lozoraitisa.

¹⁹ A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės...*, s. 326–327.

Uraz przeciwpolski ciążył w społeczeństwie fatalnie. Ulegali mu częściowo zarówno członkowie rządu, jak przedstawiciele stronnictw, parlamentu i inteligencji. [...] Łękanie się marki „polonofila” w kołach litewskich wręcz panicznie²⁰.

Wspominając o kontaktach Lozoraitisa z zagranicznymi dyplomatami, A. Petraitytė-Briedienė nigdzie nie wspomina o nawiązaniu kontaktu z Ambasadorem Polski przy Stolicy Apostolskiej – Kazimierzem Papée w styczniu 1942 roku:

Dyplomata (S. Lozoraitis – dop. J.K.) zaniepokojony rokowaniami brytyjsko-rosyjskimi (1942) prosił o przekazanie polskiemu ministrowi spraw zagranicznych „specjalnego podziękowania” za informacje o bieżącej sytuacji²¹.

Do kolejnego spotkania doszło w lutym 1942 roku – tym razem stronę polską reprezentował Stanisław Janikowski. Lozoraitis „uznał za konieczne przeniesienie ciężaru polityki litewskiej do świata anglosaskiego”²².

Nie zostało wspomniane również, że rząd polski na emigracji 17 września 1942 roku wycofał się z kontaktów ze stroną litewską. Powodem tego były raporty, jakie otrzymywał z Wileńszczyzny, dotyczące prześladowania tamtejszej ludności przez Litwinów²³.

Choć pewne kwestie mogłyby być szerzej opracowane, książka jest ważnym uzupełnieniem badań w obszarze historiografii litewskiej.

Joanna Kozłowska

---

²⁰ P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 240.

²¹ K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole 1998, s. 98. O narastaniu konfliktu polsko-litewskiego w 1942 roku zob.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. II, H. Czarnocka, J. Garliński, K. Iranek-Osmecki, W. Otocky, T. Pełczyński (red.), Szczecin 1989; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999.

²² Ibidem, s. 107.

²³ Ibidem, s. 132.